

Ηλίας Γιαννίρης
Δρ Πολεοδομίας, Χωροταξίας

Η Σκιά της Ανάπτυξης, το Χωροταξικό Ασυνείδητο και η ΝΑ. Αττική. Αστική συγκέντρωση και πολωμένη ανάπτυξη

Η ΠΟΛΩΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ επιδιώκει τη χωρική συγκέντρωση ανθρώπων και δραστηριοτήτων προκειμένου να εξυπηρετηθούν παραγωγικές και κοινωνικές ανάγκες. Η συγκέντρωση αυτή, όταν αποκτάει μόνιμη παρουσία σε έναν τόπο, μπορεί να εξελιχθεί σε αστική συγκέντρωση-πόλη. Η έννοια «πόλη» συνδέεται με την έννοια «πολιτισμός», υπογραμμίζοντας τη βαθιά και ιστορική σύνδεση του σύγχρονου ανθρώπου με τις αστικές συγκεντρώσεις.

Ανάλογα με τη θέση και τις παραγωγικές ή κοινωνικές δραστηριότητες, μια πόλη μπορεί να μεγεθυνθεί. Οι αρχαίοι πρόγονοί μας είχαν βρει ένα μεσογειακό μοντέλο διάρθρωσης της κοινωνίας στο χώρο, την πόλη-κράτος. Σε γενικές γραμμές, πάντα μια πόλη έχει και την ενδοχώρα της. Όμως σε περιπτώσεις εμπορικών σταθμών ο πλούτος μπορεί να παραχθεί χωρίς ενδοχώρα. Σε τέτοιες όμως περιπτώσεις οι αστικές συγκεντρώσεις εξαρτώνται από εξωγενείς παράγοντες για την επιβίωσή τους. Οι εγκαταλειμμένες πόλεις στο δρόμο του Μεταξίου το δείχνουν.

Για τη σχέση πόλης-χωριού, δηλαδή της πόλης με την ενδοχώρα της, υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι το μέγεθος μιας πόλης δεν μπορεί να αυξάνει επ' άπειρον. Η Βαβυλώνα, η Αρχαία Αθήνα, η Σπάρτη, η Ρώμη, η Κωνσταντινούπολη, η Βενετία, το Παρίσι, η Νέα Υόρκη και φυσικά η σημερινή Αθήνα, έφτασαν στην πλήρη ευημερία μέσα σε περιορισμούς.

Η Νοτιανατολική Αττική στην περίοδο της Αρχαίας Ελλάδας δεν ήταν γεωργική παραγωγική ζώνη, ή απλά ένας προνομιακός χώρος θαλάσσιου εμπορίου για όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Λόγω του Πεντελικού Μαρμάρου και των μεταλλείων του Λαυρίου έπαιξε και έναν τρίτο σημαντικότατο για την εποχή ρόλο. Άλλες πόλεις-κράτη έπρεπε να διασχίσουν πελάγη και θάλασσες (Χαλκιδική, Κύπρος, Πάρος κ.λπ.) για να βρουν αυτό που η πόλη-κράτος της Αθήνας είχε δίπλα της.

Η αρχαία Αθήνα, πολύ μικρότερη πληθυσμιακά από τη σημερινή, είχε τα αμπέλια της, τους ελαιώνες της, τους Κεραμικούς και τα Μαρούσια της, τις περιοχές προμήθειας ξύλου στους πρόποδες της Πεντέλης, την προμήθεια μαρμάρου από την Πεντέλη και την Πάρο, πολύτιμα μέταλλα από το Λαύριο, κ.ο.κ.

Το Λεκανοπέδιο της Αθήνας σχημάτιζε ένα φυσικό όριο. Κύτταρα-κράτη-πόλεις την περιστοίχιζαν. Το Λεκανοπέδιο του Θριασίου Πεδίου ήταν άλλο κράτος. Το να σου ανήκουν τα μεταλλεία Λαυρίου δεν ήταν εύκολο πράγμα. Με αδελφοποιήσεις και αποικίες μια πόλη μπορούσε να πολλαπλασιάζει την ευημερία της. Όλοι έκαναν συνεχείς πολέμους για να διατηρήσουν το ζωτικό τους χώρο και την ευημερία τους.

Η αστική συγκέντρωση της Αθήνας μπόρεσε να αναπτύξει μοναδικές πολιτικές μορφές διοίκησης και διαχείρισης και μοναδικά πνευματικά δημιουργήματα. Βέβαια, στο Λαύριο, οι οιμωγές των σκλάβων αποτελούσαν τα θεμέλια της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, μιας δημοκρατίας που συντελούνταν αλλού, μακριά από το Λαύριο. Και οι Λακεδαιμόνιοι υπολόγιζαν πολύ στην εξέγερση των σκλάβων του Λαυρίου για να πλήξουν την Αθήνα.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα η αστική πόλωση με την Αθήνα πήρε χαρακτηριστικά υδροκεφαλισμού. Αυτή η εξέλιξη ήταν πολιτική επιλογή της εποχής. Οι παλιές παραγωγικές σχέσεις έσπασαν, σχεδόν ξεριζώθηκαν, και τη θέση τους πήραν νέες. Μεγάλωμα της πόλης σήμαινε, για παράδειγμα, νέα επαγγέλματα, χωρίς μεγάλη ειδικευση, γύρω από την οικοδομή, νέες βιομηχανίες (ΑΓΕΤ, Τσιμέντα Χαλκίδας κ.λπ.), νέα αστική γη. Το μεταπολεμικό άνοιγμα της ναυτιλίας σήμαινε την απεξάρτηση από τις παραδοσιακές ναυτικές παραγωγικές σχέσεις, την απεξάρτηση από τον νησιώτικο χώρο. Η Αθήνα άρχισε να γιγαντώνεται, μέσα από την οργάνωση ενός οικονομικού μηχανισμού που περιστρεφόταν γύρω από τη γαιοκτησία.

Η Αθήνα σήμερα παράγει το ηλεκτρικό της στην Πτολεμαΐδα και στη Μεγαλόπολη, προμηθεύεται το νερό της από τον Μόρνο, τον Εύηνο και αύριο τον Αχελώο, χτίστηκε με τούβλα από το Ληλάντιο Πεδίο της Εύβοιας και με τσιμέντα από τον Παγασητικό και τον Ευβοϊκό. Τα κηπευτικά της είναι από τη Βοιωτία, την Αργολίδα και την Κρήτη, τα καύσιμά της από διυλιστήρια στην Κόρινθο ή τη Μεγαρίδα, κ.ο.κ.

Διάφοροι οικονομικοί λόγοι, και όχι λόγοι πολιτικής χρήσεων γης, όπως η κρίση πετρελαίου του 1972-73, οι διεθνείς επιχειρηματικές ανακατατάξεις των θυγατρικών των μονοπωλίων στη 10ετία του '80, η ανάπτυξη της πληροφορικής και των τηλεπικοινωνιών-μεταφορών στη 10ετία του '90, η κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, επέδρασαν δραστικά στο υδροκέφαλο σύστημα Αθήνα-Ελλάδα, αναστέλλοντας, αναδιαρθρώνοντας, μετασχηματίζοντας σχεδόν τα πάντα, ακόμη και το πολιτικό σκηνικό.

Η σκιά της ανάπτυξης

Στην Περιφέρεια δημιουργήθηκαν εκτεταμένες περιοχές που υφίστανται τις συνέπειες της πολωμένης ανάπτυξης μέσα στις νέες συνθήκες. Η ορεινή και η νησιώτικη Ελλάδα επλήγησαν περισσότερο από έναν τρόπο ανάπτυξης που συντελέστηκε στα πεδινά, στην παράκτια ζώνη, δηλαδή στο 25% της επικράτειας. Το 75% της χώρας βρέθηκε στη σκιά της ανάπτυξης και υπέστη σημαντικές μεταλλαγές στην οικονομική-παραγωγική αλλά και την κοινωνική συνοχή.

Οι περιοχές που βρίσκονται στη σκιά της ανάπτυξης δεν εντοπίζονται μόνο στη μακρινή περιφέρεια που δεν ενσωματώθηκε στο μεταπολεμικό πεδινό-παραλιακό μοντέλο πολωμένης και γραμμικής ανάπτυξης (ορεινός και νησιώτικος χώρος, δηλ. το 75% της χώρας). Εντοπίζονται και σε περιοχές όπως η ΝΑ. Αττική, ή ακόμη και στις παρυφές του κέντρου της Αθήνας (Βοτανικός, Αγ. Παντελεήμονας κ.λπ.).

Οι διαφορετικές αυτές περιοχές, δηλαδή:

Α) η ορεινή και νησιώτικη περιφέρεια,

Β) περιοχές που βρίσκονται γύρω από τις μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις, όπως είναι το Λαύριο για την Αθήνα, και

Γ) αστικές περιοχές που βρίσκονται γύρω από τα κέντρα των πόλεων, όπως είναι ο Άγιος Παντελεήμονας για το κέντρο της πόλης.

Αυτές οι τρεις κατηγορίες περιοχών φαίνεται ότι υπόκεινται σε κοινές συνθήκες λειτουργίας και υφίστανται σημαντικές κοινωνικές και αναπτυξιακές στρεβλώσεις και αναπροσαρμογές.

Η κοινωνία των περιοχών αυτών εμφανίζει σημεία μειούμενης κοινωνικής συνοχής κυρίως λόγω της πληθυσμιακής κινητικότητας. Το πολιτικό τους βάρος είναι εξίσου μειούμενο.

Ο μηχανισμός παραγωγής της πολωμένης ανάπτυξης στην Ελλάδα

Πώς έγιναν όλα αυτά; Και τι ακριβώς έγινε; Σήμερα πρέπει να μας απασχολούν όλες αυτές οι σημαντικές για τη ζωή μας διεργασίες, να τις συνειδητοποιήσουμε, γιατί διαφορετικά θα συνεχίσουμε να βρισκόμαστε σε μια κατάσταση «ενστίκτου» και «ατομισμού – ατομικών στρατηγικών», μειώνοντας ακόμη περισσότερο την κοινωνική συνεκτικότητά μας, τη συνάφεια μεταξύ μας. Όσο αφήνουμε τις διεργασίες αυτές έξω από τη σφαίρα του συνειδητού τόσο και οι εξελίξεις μεγεθύνονται στα αρνητικά τους σημεία, με σημαντικότερες επιδράσεις σε εμάς και τα παιδιά μας. Ήδη ίσως διαπιστώνετε σημαντική σύγχυση γύρω σας και σε εσάς τους ίδιους, όπως και εγώ, και αρκετές ενοχές ή συνενοχές, και να αναρωτιέστε «μα πού πάμε;»

Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Σημαντικό ενοποιητικό μοχλό της μεταπολεμικής πορείας της πολωμένης ανάπτυξης αποτέλεσαν και αποτελούν οι εξής πολιτικές:

– Η πολιτική γύρω από τον τρόπο, το μηχανισμό της παραγωγής οικιστικού-αστικού χώρου που αποτελείται από μια «αλυσίδα» με κρίκους. Τη νόμιμη εκτός σχεδίου δόμηση, την παράνομη δόμηση, την αλλαγή χρήσεων γης, την ένταξη στο σχέδιο. (Πολιτική παραγωγής αστικής γης).

– Η πολιτική του μηχανισμού της αντιπαροχής στον εντός σχεδίου χώρο. Πέρασαμε από τους μικρούς ιδιοκτήτες και την αυτοστέγαση στους κάθε λογής εργολάβους, και σήμερα στις μεγάλες κατασκευαστικές εταιρείες. (Πολιτική παραγωγής στέγης).

– Η πολιτική του στρατηγικού προσανατολισμού της χωροταξικής εξέλιξης της χώρας και της πολεοδομικής εξέλιξης της πόλης προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις, μέσω της υποστήριξης συγκεκριμένων αξόνων και της έντασης επενδύσεων σε αυτούς (οδικοί, ενεργειακοί, συγκοινωνιακοί, τηλεπικοινωνιακοί άξονες). (Χωροταξική Πολιτική υποστήριξης της οικονομίας της αγοράς).

Στην πρώτη κατηγορία, της παραγωγής αστικής γης, λειτουργεί κυρίως η οικονομία της αγοράς, το *laissez-faire*, παρά κάποιο εκ των προτέρων συνταγμένο σχέδιο χωροταξικής ανάπτυξης. Κάθε μελέτη και κάθε πολιτική πράξη γύρω από τη γη έρχεται εκ των υστέρων και κυρίως για να παγιώσει υπάρχουσες καταστάσεις, παράνομες ή νόμιμες και να ανοίξει το δρόμο για νέες δραστηριότητες της οικονομίας της αγοράς. Σήμερα, η οικονομία της αγοράς μετασχηματίζεται όλο και περισσότερο σε κοινωνία της αγοράς. Από τον παλιό μεγαλοϊδιοκτήτη γης και τον καταπατητή, από τους οποίους εμείς αγοράσαμε τα αγροτεμάχια ή τα δασοτεμάχια μας, συνήθως προϊόντα καμένου δάσους, σήμερα φτάσαμε στις μεγάλες κτηματομεσιτικές εταιρείες, το περίφημο *real estate*, που εισβάλλει καθημερινά τριγύρω μας, και φυσικά είναι η επόμενη ομάδα εταιρειών με έτοιμο το θεσμικό πλαίσιο και τους κανόνες για να μπει και στο χρηματιστήριο. Εδώ μιλάμε για *big-big business*.

Επίσης, στην πρώτη κατηγορία, της παραγωγής αστικής γης, δεν είναι μόνο η κατοικία, αλλά και η βιομηχανία και το εμπόριο που ενεπλάκησαν στις σχέσεις της εντός και εκτός σχεδίου δόμησης. Για παράδειγμα, οι «κόκκινες ζώνες του Μάνου», δηλαδή οι βιομηχανικές-βιοτεχνικές ζώνες, όπως της Μεταμόρφωσης, του Μαρκοπούλου και του Κορωπίου, που επί κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ μετονομάστηκαν σε ΒΙΠΑ-ΒΙΟΠΑ δεν ήταν παρά περιοχές εκτός σχεδίου, συχνά δασικές στον χαρακτηρισμό, όπου το υπουργείο Βιομηχανίας και το τότε ΥΧΟΠ επέτρεπαν την εγκατάσταση βιομηχανιών-βιοτεχνιών, και που κάποιος θα ήταν τρελός να πάει να κάνει την αυθαίρετη εκτός σχεδίου κατοικία του δίπλα σε βιομηχανίες-βιοτεχνίες, αφού μπορούσε να πάει οπουδήποτε αλλού να χτίσει το αυθαίρετό του.

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε ένα ιδιαίτερο παράδειγμα, σχετικά με τις ενδοκλαδικές ασυμμετρήσεις. Στο Λαύριο, οι χώροι για βιομηχανικές δραστηριότητες είναι πολλοί: ΒΙΠΑ-ΒΙΟΠΑ Λαυρίου, Τεχνολογικό Πάρκο Λαυρίου, Βιομηχανική Περιοχή ΕΒΟ-ΠΥΡΚΑΛ-ΑΛΑΚΟ, Βιομηχανική Περιοχή DOW-ΧΥΜΑ-ΔΕΗ, Λιμε-

νική Ζώνη, εργοστάσια ΔΕΔΕ, Αιγαίο. Δίπλα στην Κερατέα τελεί υπό ίδρυση το ΒΙΟΠΑ Κερατέας. Σήμερα η ανάπτυξη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών γίνεται χωρίς την ύπαρξη ενός ενιαίου επιχειρηματικού-διαχειριστικού πλαισίου και η κάθε περιοχή μπορεί να διεκδικήσει δικό της ανεξάρτητο φορέα διαχείρισης. Είναι σαν να περνάμε τη λογική της εκτός σχεδίου δόμησης κατοικιών στη βιομηχανία, αντί να έχουμε συγκεκριμένες πολιτικές για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η οικονομία της αγοράς βρίσκεται σε όλο της το μεγαλείο σήμερα, στον 21ο αιώνα, λες και βρισκόμαστε στα μέσα του 19ου αιώνα, όπου υπήρχαν αντίστοιχες πολιτικές *laissez faire* για τη βιομηχανία, ή λες και βρισκόμαστε σε κάποια Νέα Γη που εποικίζουμε τώρα και όχι στην Αττική και στο Λαύριο.

Η πολιτική των χρήσεων γης γενικά και η χωροταξική ρύθμιση γινόταν με αυτό τον τρόπο. Φτάσαμε, στη 10ετία του '90, αντί να χωροθετηθούν Λατομικές Περιοχές, όπως ορίζει ο νόμος, να θεσμοθετείται η αδειοδότηση λειτουργίας λατομείων αρκεί να απέχουν κάποια μέτρα από οικισμό, δηλαδή κάτι σαν «εκτός σχεδίου λατομεία», όπως με την εκτός σχεδίου νόμιμη δόμηση κατοικιών, βιομηχανιών, ξενοδοχείων κ.λπ., αρκεί να έχει ο ιδιοκτήτης 4 στρέμματα, και σε ορισμένες περιοχές 20 στρέμματα.

Στη δεύτερη κατηγορία, της παραγωγής στέγης, ο μηχανισμός της αντιπαροχής αποτελεί διεθνή οικιστική πατέντα γιατί απάλλαξε σχεδόν εντελώς το κράτος από οικιστικές επενδύσεις. Με την αντιπαροχή και τα ανταποδοτικά τέλη, και με υπομονή 20 ή 30 χρόνων μπορούσε κανείς να στεγαστεί μέσα στην πόλη, να μεγαλώσει την περιουσία του, να ικανοποιήσει και τις ανάγκες των παιδιών του για στέγαση μέσα στην πόλη, και από το 1970 και μετά να φροντίσει με τον ίδιο περίπου μηχανισμό της αντιπαροχής την μετάβασή του από το υποβαθμισμένο και χτισμένο κέντρο σε καλύτερη περιοχή προς τα Βόρεια και Ανατολικά προάστια, να φροντίσει για δεύτερη εντός Αττικής κατοικία με την εκτός σχεδίου νόμιμη δόμηση ή με αυθαίρετο, που μαζί με τους περίοικους και τον κατάλληλο δήμαρχο θα εντάξουν τελικά στο σχέδιο, μήπως και αποκτηθεί όροφος για τα παιδιά και εκεί στην εξοχή, και τέλος να φροντίσει και την πατρογονική κληρονομιά στο χωριό, κάπου στην ορεινή ή νησιωτική Ελλάδα.

Το χωροταξικό ασυνείδητο

Σε αυτή την ιστορική μεταπολεμική διεργασία έχουμε εμπλακεί όλοι οι πολίτες μέσω της σχέσης μας με την αστικοποιούμενη γη, είτε ως οικιστές για μόνιμη ή παραθεριστική κατοικία, για την ακρίβεια για πρώτη, δεύτερη, τρίτη κατοικία και πάει λέγοντας, είτε ως εργαζόμενοι. Η κατηγορία των εργαζομένων δεν αφορά μόνο εκείνους που δουλεύουν σε μια βιομηχανία που το δασαρχείο τη θεωρεί παράνομη και τα βάζουν με το δασαρχείο, ή εκείνους που δουλεύουν σε αυθαίρετη βιομηχανία

και υφίστανται τους ελάχιστους ελέγχους της πολεοδομίας μέχρι να αποκαλυφθεί η αθλιότητα από κάποια πλημμύρα ή σεισμό, αλλά και τους εργαζόμενους εκείνους που χτίζουν τα αυθαίρετα και ξεγεγημένοι κλείνουν, για παράδειγμα, τη σιδηροδρομική γραμμή, διαμαρτυρούμενοι γιατί η πολεοδομία παρεμβαίνει και δεν τους αφήνει να βγάζουν το μεροκάματό τους χτίζοντας κάποιο ή κάποια αυθαίρετα.

Μέσα από τέτοιες διεργασίες έχει διαμορφωθεί ένα «χωροταξικό ασυνείδητο», δηλαδή μια πλεγματική συνείδηση που δεν μας επιτρέπει τη συνειδητοποίηση του προβλήματος, ατομικά ή κοινωνικά, αφού η όποια συνειδητοποίηση του προβλήματος θα αναιρέσει τις αξίες μας, τα θεμέλια του ίδιου του σπιτιού μας αλλά και των δραστηριοτήτων μας.

Υπάρχουν σημαντικές διαπλοκές σήμερα, στην αυγή του 21ου αιώνα, που εντείνουν τους μηχανισμούς της πλεγματικής συνείδησης που ήδη έχουμε αποκτήσει. Αυτές είναι:

– Η γενικευμένη προώθηση της αντίληψης μιας «γραμμικής παγκοσμιοποίησης» όπου διαλύονται τα τοπικά παραγωγικά και κοινωνικά συστήματα και αναιρούνται οι όποιες προσπάθειες για παραγωγικές ολοκληρώσεις και για ένταση της κοινωνικής συνοχής.

– Η διεξαγωγή της σύγχρονης πολιτικής και της χάραξης πολιτικών με παλαιούς όρους και μηχανισμούς, μη επιτρέποντας την αντικειμενοποίηση των κοινωνικών-οικονομικών και άλλων διεργασιών. Τα μικρο-πελατειακά κυκλώματα και οι κομματάρχες σήμερα έχουν μετατραπεί σε διαπλεκόμενα που επιδιώκουν να περιλαμβάνουν και όλους εμάς, ή να μας παραπληροφορούν και να μας αποπροσανατολίζουν. Από τη λάμψη της τηλεόρασης και το χρηματιστήριο με τον εύσημο τίτλο του «μικροεπενδυτή» μέχρι το φράχτη του δικού μας αυθαίρετου η απόσταση δεν είναι πια τόσο μεγάλη.

Η δημιουργία νέων «μεγάλων ιδεών» και προσδοκιών (όπως με το αεροδρόμιο των Σπάτων, το 3ο ΚΠΣ ή τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004), που αλώνουν συνειδήσεις και επιτρέπουν τη δράση όλων των μεταπολεμικών μηχανισμών αλλά σε μεγαλύτερη κλίμακα.

Σήμερα, 40 χρόνια μετά την ευρεία συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η γη είναι ένα «διαστημόπλοιο», 30 χρόνια μετά την πρώτη διάσκεψη για το περιβάλλον, 20 χρόνια μετά τη συνειδητοποίηση της παγκοσμιοότητας των οικολογικών-περιβαλλοντικών προβλημάτων (τρύπα του όζοντος, φαινόμενο θερμοκηπίου, αλλαγή κλίματος κ.λπ.), 10 χρόνια μετά την κατάρρευση της κοινωνικής ρύθμισης που υπήρχε στην Ανατολική Ευρώπη, φαίνεται ότι είμαστε σε μια νέα χιλιετία, όπου συνειδητοποιείται η ευθεία σχέση μεταξύ του παγκόσμιου και του τοπικού, και σε ένα νέο ανερχόμενο ρόλο των τοπικών κοινωνιών.

Είναι ανοιχτό σήμερα το ζήτημα για όλες τις τοπικές κοινωνίες του πώς συνδιαλεγόμαστε μεταξύ μας, πώς οργανωνόμαστε για συνδιαλλαγή με τις άλλες τοπικές κοινωνίες, πώς διαλογιζόμαστε το τοπικό σε σχέση με το παγκόσμιο.

Και όλα αυτά τα αναζητούμε τη στιγμή που δεν έχουμε ούτε καν τα απαραίτητα διαχειριστικά εργαλεία, που έπρεπε να τα έχουμε εδώ και δεκαετίες, για τη διαχείριση της πόλης, τη διαχείριση των ακτών, τη διαχείριση των εθνικών δρυμών και των ορεινών όγκων, τη διαχείριση των βιομηχανικών περιοχών, τη διαχείριση των σκουπιδιών μας, τη διαχείριση της ίδιας της χρήσης της γης, τη διαχείριση του οδικού δικτύου, τη διαχείριση των λιμανιών κ.λπ. Για μας, εδώ στην Ελλάδα, σήμερα, πρέπει να κατακτήσουμε ως κοινωνία και αυτά που έχουν ήδη κατακτηθεί στην υπόλοιπη Ευρώπη εδώ και μερικές δεκαετίες, μαζί με την ανάγκη προσαρμογής μας σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης.

Και όλα αυτά πρέπει να τα κάνουμε με στόχο να μη συνεχίσουμε την πορεία της μετατροπής της οικονομίας της αγοράς σε κοινωνία της αγοράς, αλλά να βρούμε εκείνες τις ισορροπίες που έχουν τον άνθρωπο και όχι μια στρεβλή και ψυχωσική καρικατούρα ανθρώπου στο επίκεντρο. Ακόμη περισσότερο να συνειδητοποιήσουμε ότι, όπως η Βαβυλώνα και η Ρώμη κατέρρευσαν, το ίδιο μπορεί να συμβεί και με τη Νέα Υόρκη και την Αθήνα αύριο. Το βιώσιμο μέλλον είναι σήμερα ένα από τα ενδεχόμενα μέλλοντα. Με τις τόσες κατακτήσεις η βιωσιμότητα ως στόχος ανθρωπίνης και κοινωνικής ποιότητας αποτελεί σημαντική πρόκληση για να το αφήνουμε στον αυθορμητισμό και στον υποκειμενισμό της ιστορικής εξέλιξής μας.

Είμαστε όλοι πολίτες του 21ου αιώνα, που βιώνουμε πάνω μας τη σκιά της ανάπτυξης και τις επιπτώσεις της, μιας σκιάς που τελικά εμείς οι ίδιοι δημιουργούμε και που πρέπει να αντιμετωπίσουμε, μαζί με όλα τα άλλα. Πρέπει όμως να δεχτούμε ότι, σε γενικές γραμμές, τέτοια ζητήματα η κοινωνία μας δεν τα έχει θέσει με την πρέπουσα σημασία που έχουν για το μέλλον μας. Δεν τα συζητάει, και μάλιστα μέσα από κοινωνικούς θεσμούς. Ίσως τη σημαντικότερη ευθύνη γι' αυτό να την έχει το «χωροταξικό μας ασυνείδητο», η αδράνειά μας να δεχτούμε τι συμβαίνει, η απειλή της «εκ βάθρων» αλλαγής που πρέπει να κάνουμε τόσο ατομικά όσο και ως κοινωνία για να αντιμετωπίσουμε το μέλλον.